

УДК 159.9.01

doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.15>

Казміренко В. О. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1473-5959>;

Давидова О. В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1349-3997>;

Павленко Н. Г. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний фахівець відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7048-2787>

Методологічні основи психологічного знання

У статті висвітлено результати здійсненого аналізу джерел психології, який засвідчив, що у психології існували й існують чимало напрямів і шкіл, які використовували різні методологічні засади та принципи побудови психологічного знання. Зазначено, що, попри суттєві розбіжності між цими напрямами, школами, концепціями, між ними є і певна схожість – їх творці так чи інакше прагнуть до наукового, об'єктивного пізнання психічної реальності. **Метою** публікації є формування системи знань про теоретико-методологічні основи психології – найважливіші вихідні теоретичні положення, позиції та їх суть, на яких ґрунтуються побудова психологічного дослідження та інтерпретація його результатів. **Науковою новизною** є систематизація знань й аналіз закономірностей розвитку психологічної науки та її загальної теорії, принципи особистісного, діяльнісного та системного підходів у психології та їх базові категорії, проблеми. Доведено, що за своїми **методами** психологія суттєво відрізняється від інших наук, тому у створенні свого методичного інструментарію психологічна наука спирається на певні методологічні принципи, які визначають вимоги до побудови й використання методів психології, а саме: об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики. У статті висвітлено вихідні принципи загальнопсихологічної теорії діяльності, а саме: принцип предметності, принцип системної організації одиниць діяльності, принцип детермінації психічного відображення місця об'єкта в структурі діяльності, принцип нададаптивної природи людської діяльності. Зазначено, що в загальному масиві психологічних досліджень у контексті системного підходу втілюються дві граничні гілки системного підходу: конкретно-синкретична й абстрактно-аналітична. Здійснено детальний опис методів, які класифікують за ступенем спільності на загальні, загальнонаукові й приватні. Зауважено, що для науки основне призначення методологічного знання полягає в тому, що воно виконує функцію рефлексії, тобто функцію інтелектуального засобу, що надає можливість ученому або практику ввійти в позицію рефлексії та усвідомити свої пізнавальні засоби й адекватність їх застосування. У процесі психологічного дослідження, що складається з різних етапів: підготовки, збирання, обробки та інтерпретації фактичних даних, – сформульовано **висновки**, згідно з якими залежно від етапів психологічного дослідження доцільно розрізняти чотири групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних, інтерпретаційні методи.

Ключові слова: методологія; науковий підхід; методологічний принцип; метод психології; психологічна методика; етапи психологічного дослідження.

Вступ

Психологія є галуззю наукового знання. Розширилася проблематика психологічних досліджень, тіснішим став їх зв'язок з практикою. Психологія займається вирішенням практичних завдань, які стоять перед суспільством, формуються нові галузі психологічного знання. Поряд із цим посилюється інтерес до розроблення проблем методологічних основ психологічного знання. Стислий екскурс в історію еволюції предмета психології та її основних проблем засвідчує, що існували й існують різні напрями та школи у психології, що вся історія розвитку психології є історією створення та розвитку психологічних систем. Водночас використовувалися різні методологічні засади та принципи побудови психологічного знання.

У вітчизняній психології сформувалися методологічні підходи, які необхідно освоювати й розвивати надалі. Кожний психологічний напрям себе виправдав, бо в його межах займалися розробленням певної галузі психологічної проблематики, що стало вагомим внеском у дослідження питань розуміння різноманіття світу психічних феноменів. Незважаючи на суттєві розбіжності між цими напрямами, школами, концепціями, між ними є певна схожість – їх творці певною мірою прагнуть до наукового, об'єктивного пізнання психічної реальності.

У межах діалектико-матеріалістичного підходу до вивчення та пояснення психічних явищ розроблялися: системи психології, що спираються на теорію розвитку психіки, свідомості як властивості мозку в конкретній діяльності

(С. Л. Рубінштейн); культурно-історична теорія походження психіки та свідомості (Л. С. Виготський); особистісно-діяльнісний підхід (О. М. Леонтьєв), у межах цього підходу – теорія орієнтувальної діяльності (П. Я. Гальперін); теорія установки (Д. М. Узнадзе); психологія особистості (В. М. М'ясищев); психологія як наука про людину (Б. Г. Ананьєв); психологічна система в річищі теорії відображення і системно-концептуального підходу (К. К. Платонов); психологічна антропологія (В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв); історико-еволюційне дослідження особистості (О. Г. Асмолов) тощо. Попри різноманітність підходів, усі ці системи та концепції під час пояснення психіки та світу психічних феноменів керуються загальними методологічними принципами, що склалися у вітчизняній психології.

Мета і завдання дослідження

Мета – систематизувати й узагальнити на підставі аналізу історико-теоретичних і науково-практичних здобутків знання про методологічні основи психології, що покладені в основу побудови психологічного дослідження та інтерпретації його результатів.

Досягнення наукової мети передбачало виконання таких завдань: здійснити аналіз змісту методологічних принципів психології: об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики; визначити зміст основних підходів психологічного дослідження; окреслити функції історико-методологічного аналізу етапів розвитку психологічної науки.

Виклад основного матеріалу

Аналіз психологічної літератури довів, що сучасний стан психології характеризується вирішенням багатьох методологічних і методичних проблем, що викликали раніше гострі суперечки. Проте і зараз з низки питань немає повної ясності. Найбільшу значущість для подальшого розвитку психології мають, природно, методологічні питання.

Наукові картини світу і способи пізнання визначають підстави, погляд на проблематику, формулювання об'єкта й предмета психології як науки, осмислення нею життєвих сил людини та суспільства, їх життєвого простору. Це формує фундамент формування різних психологічних парадигм.

Методологія психології так само відрізняється від «методології людини», методології будь-якого напрямку людинознавства – якщо, звичайно, така існує, – як відрізняється від неї методологія фізіології, антропології, соціології економіки та інших наук. За своїми методами психологія суттєво відрізняється від інших наук. Специфіка психічної дійсності вимагає розробки та

застосування спеціальних методів її пізнання і формування. Тому у створенні свого методичного інструментарію психологічна наука спирається на певні методологічні принципи. Ці принципи суттєво визначають вимоги до побудови й використання методів психології. Найголовнішими такими вимогами є: об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики.

Вимога *об'єктивності* полягає у вивченні об'єктивних умов виникнення та функціонування, об'єктивних проявів психічних явищ. Психічні функції неможливо безпосередньо сприймати внутрішнім зором. Наукове вивчення психіки стає можливим завдяки опосередкованому аналізу і синтезу об'єктивних проявів психіки у процесах та продуктах діяльності й поведінки людини. Не варто перебільшувати роль безпосереднього самоспостереження, інтроспекції у пізнанні власної психіки. Самоспостереженню властива певна суб'єктивність, небезсторонність, а, отже, й невірність. Адже психіка формувалася у філогенезі як функція сигнального відображення, орієнтації живих істот переважно в зовнішньому світі і, значно менше, – як засіб відображення внутрішнього світу. Самоспостереження як метод самопізнання може бути корисним, якщо спирається на самозвіт людини про те, що насправді відбувається з нею, що вона переживає, чого бажає тощо. Цінність самоспостереження зростає, якщо його дані поєднуються з результатами об'єктивного дослідження власної психіки засобами планомірного спостереження, експерименту, тестування тощо.

Генетичний підхід полягає у вивченні психічних явищ у динаміці, під час переходу у філогенезі й онтогенезі з одного рівня розвитку на інший.

Вимога *системності* передбачає вивчення психічного явища як своєрідної системи, що має специфічні закономірності. Ця система може включатися в мікросистему й складатися з мікросистем, законам яких має відповідати. Метод психології полягає в урахуванні багатовимірності, ієрархічності психічних явищ. Психолог у дослідженні та в практичній роботі стикається з пірамідою психічних властивостей різного ґатунку. Б. Ф. Ломов виділяє три основні підсистеми – когнітивну (в якій реалізується функція пізнання), регулятивну (що забезпечує регуляцію діяльності та поведінки) й комунікативну (яка формується та реалізується в процесі спілкування) (Ломов, 1984).

Багаторівневий характер має і детермінація психічних явищ. Однією з форм реалізації системного підходу в психологічному дослідженні є *особистісний* підхід, що передбачає вивчення конкретної особистості в конкретній соціальній

ситуації. Кожне психічне явище має розглядатися в контексті цілісної системи психічних властивостей індивіда – його потреб, знань, цілей, продуктивної сторони діяльності та поведінки, емоційно-почуттєвої сфери, здібностей до спілкування, особливостей сфери спрямованості, рис характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології – відповідно до конкретного вікового етапу розвитку.

Вимога *індивідуалізації* полягає в розкритті своєрідності кожної особистості, притаманного їй індивідуального стилю діяльності та поведінки, у визначенні психологічних проблем конкретної особистості та засобів їх розв'язання.

Вимога *єдності теорії та практики* передбачає здійснення корекції, реабілітації, вдосконалення розвитку особистості на основі розкритих закономірностей психіки.

Концептуальні основи й теоретичні погляди дослідника, а також завдання дослідження зумовлюють вибір певного підходу до вивчення наміченого об'єкта та предмета. Науковий підхід у широкому значенні – це уособлення певних концептуальних позицій і принципів, а у вузькому – процедурна стратегія дослідження. Ця стратегія вибудовується залежно від уже визначених предмета і завдань дослідження (Semychenko, 2016). Проте саме від неї залежить перебіг виконання дослідницького процесу, зокрема вибір конкретних методів і методик на етапах збору, обробки та інтерпретації даних про об'єкт, що вивчається.

Отже, за широкого тлумачення науковий підхід – це, переважно, як методологічний зміст дослідження, висхідний до світоглядних настанов, а за вузького – переважно, як його методологічна форма, що конкретизується в тих або інших методах і процедурах. Підхід є і відправною базою у виявленні фактів та закономірностей, і їх пояснювальним принципом. Не випадково наукові підходи в психологічній літературі іноді подаються як принципи. Проте все ж таки видається, що принципи – поняття початкові, базові для наукового підходу. У межах тієї або іншої концепції можуть застосовуватися різні підходи, що зумовлено варіативністю завдань єдиної концепції.

У системі «людина – право» першочергово реалізуються особистісні аспекти людини як суспільної істоти, включеної в соціальні відносини, як носія свідомості, і, зокрема, – правосвідомості. Часто застосовуване формулювання «людська особистість» некоректно. Хоча слова «людина» і «особистість» – не синоніми, і людина може не бути особистістю (новонароджений), особистість – це завжди людина. Структурний підхід дає змогу розібратися в безлічі властивостей та

особливостей людини, не тільки «розклавши їх по полицях», а й висвітливши зв'язки між ними.

Перша категорія психічних явищ – психічні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення тощо), які визначаються відносною короткочасністю їх перебігу. Жоден психічний процес не може, залишаючись самим собою, тривати порівняно довго.

Друга категорія – психічні стани: бадьорість, втома, активність, пасивність, дратівливість, настрій тощо. Вони триваліші, ніж психічні процеси. На них акцентували увагу тільки в патопсихології.

Третя категорія психічних явищ – психічні властивості особистості. Вони найбільш стійкі, хоча, звичайно, здатні змінюватися.

Змінюються вони внаслідок біологічного розвитку людини протягом усього життя, іноді в результаті захворювання. Але найбільше – під впливом соціальних умов, передусім – виховання і самовиховання, зокрема такі категорії, як психічні процеси, стани і властивості, називають особисто-психологічними, вони об'єднані в загальнопсихологічну категорію психічних явищ.

У психологічній науці міцно укріпилося положення про те, що будь-яка реакція людини, порядок її внутрішнього життя залежать від тих особливостей особистості, які сформувалися в неї в процесі її соціального досвіду, – від її потреб і мотивів, інтересів і установок, тобто системи відносин до дійсності. Для того щоб зрозуміти справжню психологічну природу певної властивості, зокрема і професійно значущої, тобто визначити, яку функцію вона виконає в процесі діяльності, необхідно розглядати цю властивість в особистісному аспекті – з позицій мотивів і цілей цієї діяльності. Для реалізації особистісного підходу необхідно дослідження кожної окремої властивості в структурі особистості (Rybalka, 2017).

Уявлення про особистість як про цілісну структуру вимагає під час вивчення процесу формування особистості акцентувати увагу на тому, що створює цю цілісність. Визначає ж цілісну структуру особистості насамперед її спрямованість. В основі спрямованості особистості лежить стійко домінуюча система мотивів, що виникає в процесі життя і виховання людини, та у якій основні мотиви підпорядковують собі всі інші. Спрямованість особистості може виявлятися в різних сферах її життя і діяльності. Однак найдалішою є характеристика спрямованості з позицій ставлення людини до суспільства, до самої себе, до трудової діяльності (професійна спрямованість).

Вивчаючи особистість у будь-якому її аспекті, не можна довільно відсікати досліджуване явище (процес, властивість, якість) від особистості в цілому, від її спрямованості, від системи її відносин

до дійсності. У процесі психологічного дослідження особистості, зокрема в дослідженні процесу формування в неї професійно важливих психічних якостей, необхідно мати на увазі, яку саме функцію досліджуване психічне явище виконує в складній системі взаємодії людини з навколишньою їй дійсністю, в процесі її професійної діяльності.

Стосовно діяльнісного підходу у психології, то він почав складатися водночас з культурно-історичним підходом, тобто у 20-х рр. ХХ ст. На відміну від культурно-історичного підходу, у якому увагу зосереджено на опануванні знакових систем як механізму розвитку людської психіки, представники діяльнісного підходу вивели на передній план мотиваційний аспект (чому й навіщо відбувається розвиток). Ідея Виготського про знакове опосередкування була збагачена положенням за його діяльнісного опосередкування, що вводило ідею розвитку в контекст реальних життєвих відносин людини. Засновниками діяльнісного підходу в психології були С. Л. Рубінштейн (1889–1960) та О. М. Леонт'єв (1903–1979), під керівництвом яких були розроблені оригінальні варіанти теорій.

Пафос діяльнісного підходу щодо психіки може бути стисло схарактеризовано цитатою з роботи С. Л. Рубінштейна: «Суб'єкт у своїх діяннях не тільки виявляється і проявляється; він в них створюється і визначається. Тим, що він робить, можна визначати те, ким він є; напрямом його діяльності можна визначати та формувати його самого» (Rubinshtein, 2007, р. 127). У фундаментальній праці «Основи загальної психології» С. Л. Рубінштейн стверджує первинність практичної людської діяльності щодо психічного розвитку. На його думку, дитина оточена з першого ж дня свого життя людськими предметами – предметами, які є продуктом людської праці, і, насамперед, опановує людське ставлення до цих предметів, людські способи дії з ними. Основою розвитку специфічно людських практичних дій у дитини є насамперед той факт, що дитина вступає в практичне спілкування з іншими людьми, за допомогою яких вона тільки й може задовольнити свої потреби. Саме це є тією практичною основою, на якій будується і мовний її розвиток. Іншими словами, саме залучення дитини в практичну діяльність є передумовою та причиною його «олюднення» і спричиняє формування свідомості.

Діяльність є основою свідомості. С. Л. Рубінштейн сформулював принцип єдності свідомості та діяльності, згідно з яким свідомість не управляє діяльністю ззовні, а становить з нею нерозривну єдність, будучи як передумовою (мотиви, цілі), так і результатом (образи, стану, навички тощо) діяльності. Суб'єкт і об'єкт (людина

і світ) вважають у діяльнісному підході не різними протилежними сутностями, а моментами, що пов'язують їх у єдине ціле діяльності. Суб'єкт і об'єкт у процесі діяльності переходять один в одного: об'єкт переходить в суб'єктивний образ, а образ переходить у продукти діяльності. Причому психічний образ є «зліпком» здійснюваної суб'єктом діяльності.

Принцип єдності свідомості та діяльності дозволив виокремити діяльність, з одного боку, як самостійний предмет психологічного дослідження (оскільки діяльність є форма, за допомогою якої суб'єкт відображає світ), а з іншого – як пояснювальний принцип. Іншими словами, пояснюючи діяльність, ми пояснюємо й психіку людини. Діяльність, на відміну від реакції, – це процес активного ставлення людини до дійсності, тому у фокусі інтересів діяльнісного підходу центральне місце посідає тема особистості та мотивації.

Вагоме значення діяльнісного підходу полягає в тому, що вперше було поставлено питання про походження та розвиток психіки у тваринному світі. Ключовим для діяльнісного підходу є поняття активності. С. Д. Смирнов, аналізуючи зміст цього поняття, вказує, що рух від полюса пасивності до полюса активності пов'язаний з наростанням показників за трьома параметрами.

По-перше, про активність ідеться в тому випадку, коли дія здійснюється ініціативно, тобто причиною дії є суб'єкт, а не обставини, що його змушують.

По-друге, чим активніший суб'єкт, тим більше перетворювальними (а не пристосовувальними) є його дії.

По-третє, мірою активності може бути тимчасова і просторова дистанція між ініціацією акту і його результатом (Smirnov, 1985).

У контексті цих трьох параметрів людська діяльність максимально активна. Активність полягає в тому, що людина як особистість здатна розвивати себе, формувати свої якості шляхом виконання різних видів діяльності. Однак не завжди, звичайно, ми можемо повністю реалізовувати своє життя активно. Так, в інженерній психології активно використовують термін «професійна деформація». Про неї йдеться в тому випадку, коли людина неусвідомлено переносить логіку предмета своєї професійної діяльності на інші сфери життя, наприклад, вчитель починає постійно «екзаменувати» своїх домашніх або лікар – бачити серед оточення тільки людей, що страждають на різні недуги.

Аналізуючи вихідні принципи загальнопсихологічної теорії діяльності, О. Г. Асмолов виокремлює серед них такі.

Принцип предметності, згідно з яким людина взаємодіє не зі стимулами природного середовища, а з предметами, що містять у певному вигляді історію людської діяльності. Причому очевидно, що речі як фізичні об'єкти не мають якості предметності самі по собі, а наділяються ними в процесі людської діяльності. Діяльність принципово не еквівалентна поведінці на основі встановлення зв'язків «стимул – реакція», як його трактували біхевіористи. Реальність, що стоїть за категорією діяльності, не спостерігається безпосередньо. З одного боку, діяльність імітує об'єктивну структуру світу, а з іншого – визначається тими завданнями, які виконує в цьому світі суб'єкт.

Принцип системної організації одиниць діяльності, згідно з яким морфологія діяльності може бути представлена як функціональна система, що охоплює динамічну взаємодію трьох типів структурних одиниць або рівнів. Як структурну одиницю діяльності в напрямі від більш загальних до більш конкретних виділяють: діяльності – дії – операції. Головне, що відрізняє одну діяльність від іншої, – це її предмет, тобто діяльність визначається мотивом. За предметом можна розрізнити різні типи діяльності, наприклад, ігрова діяльність, навчальна діяльність, трудова діяльність тощо.

Принцип детермінації психічного відображення за місцем відображеного об'єкта в структурі діяльності. Суть цього принципу полягає в тому, що матеріал кожного зі структурних рівнів діяльності відображається в психіці по-різному. У численних експериментальних дослідженнях було показано, що той матеріал, який прямо належить суб'єктом до мети його дії, відображається найбільш повно, наприклад, добре запам'ятовується й активно використовується у вирішенні завдання.

Принцип нададаптивної природи людської діяльності, згідно з яким узятя в широкому часовому масштабі діяльність людини направляє його не до рівноваги із середовищем (гомеостазу), а спрямована до нарощування напруженості (гетеростаз), завдяки якому можливий саморозвиток діяльності. Феномени нададаптивних характеристик діяльності можуть бути зафіксовані в ситуаціях «надситуативної активності», які визначаються як «дії над порогом вимог ситуації» (Asmolov, 2002).

У вступі до шістнадцятого видання одного з найпопулярніших у світі підручників з психології (Nolen-Hoeksema, Fredrickson, Loftus, & Lutz, 2014) автори розмірковують про перспективи психологічної науки в XXI ст. На їх думку, найгострішими проблемами для психології найближчого майбутнього будуть проблеми

співвіднесення мозкових і когнітивних процесів (когнітивна нейронаука), проблеми розвитку психіки людини в філо- і антропогенезі (еволюційна психологія) і проблеми культурної зумовленості психіки (культурна психологія). Чи виявиться правильним цей прогноз – покаже час. Але ми переконані, що адекватно відповісти на виклики майбутнього психологи зможуть лише чітко усвідомивши той факт, що сама психологія як наука перебуває в постійному розвитку й діяльності, спрямованій на дослідження, мабуть, найскладнішої загадки Всесвіту – психіки людини.

Психологічні дослідження, що ведуться в річищі системного підходу, мало схожі на монолітну будову (Panok, 2019). Це розмитий і неоднорідний прошарок робіт, об'єднаних спрямуванням до поняття «система», яке по-різному визначають і реалізують різні автори. У загальному масиві досліджень втілюються дві граничні гілки системного підходу: конкретно-синкретична і абстрактно-аналітична.

Конкретно-синкретична гілка передбачає вивчення конкретних речей і подій (наприклад, людини, психічного захворювання, професійної підготовки фахівців тощо), а не законів їх взаємодії. Тут довільно встановлюються елементи або компоненти системи, в єдиному формальному плані розглядаються безліч зв'язків і відносин, кожні з яких підпорядковуються якісно різним законам. Ця галузь відображає етап багатоаспектного знання в розвитку психологічної науки.

Абстрактно-аналітична гілка системного підходу передбачає вивчення абстрактно виділених сил природи або подій (наприклад, рис характеру або здібностей), підпорядкованих у змістовому плані якісно однорідним законам. В основу виділення систем (її компонентів, рівнів) закладено певну форму взаємодії і відповідний структурний рівень організації подій. Обидві гілки виконують у пізнанні корисні функції і тісно взаємопов'язані.

Отже, стратегічними орієнтирами розвитку системного підходу у психології нині є два завдання:

1) побудова на підставі принципу системності предмета психологічної науки;

2) розробка системного аналізу психічних явищ або «уречевлення» системного підходу.

Повнота й ефективність виконання цих завдань визначають рівень розвитку системних досліджень загалом.

Категорія «методологія» тісно пов'язана з деякою множинністю понять, що розкривають зміст пізнавального процесу. Найближчими з них є «метод» і «методика». Методологія щодо них є поняттям ширшим і загальнішим.

Метод – це конкретизація методології. У ньому зафіксовано можливе коло об'єктів і предметів дослідження, основні процедурні вимоги до роботи з об'єктом, передбачувані результати. Метод – це спосіб досягнення результатів у пізнанні об'єкта та предмета вивчення. За ступенем спільності методи поділяються на загальні, загальнонаукові та приватні.

Загальні методи – це пізнавальні прийоми, які можуть бути використані в будь-якій галузі знань і будь-якою наукою. Вони дозволяють розкрити найбільш загальні відносини, закономірності та властивості об'єктів, що вивчаються, або предметів. Існують, наприклад, такі методи: наукового аналізу і синтезу, моделювання, класифікації, діалектичний, базисний.

Загальнонаукові – це методи, які можуть застосовуватися в різних, але не в усіх галузях знання, і використовуватися багатьма, але не всіма науками. Це стосується таких методів, як спостереження, експеримент, математичні методи.

Приватні (чи спеціальні, конкретно-наукові) – це методи, що застосовуються в окремих галузях знання. Вони характерні для якої-небудь конкретної науки або для групи суміжних наук. Наприклад, специфічно психологічними методами слід уважати інтроспекцію, психофізичні методи, психодіагностичне тестування, соціометрію, психологічний тренінг тощо.

Конкретні умови застосування методу накладають додаткові обмеження, які вимагають методичних уточнень. Тоді метод розгалужується на певні варіанти. Деякі з них, якщо міра конкретизації незначна, продовжують самостійне життя в ранзі методу. Однак частіше ці уточнення призводять до перетворення методу на конкретну методіку.

У психологічних методиках зазначено конкретні приватні завдання, які можуть бути вирішені за допомогою цього методу; міститься детальний опис дослідницьких процедур, стимульного матеріалу, вимог до конкретного контингенту випробовуваних, до зовнішніх (фізичних) і внутрішніх (психологічних) умов дослідження; наведено правила реєстрації відповідей і загалом фіксації дослідницького процесу, алгоритм обробки даних, а іноді й рекомендації щодо тлумачення результатів. Отже, методіку можна охарактеризувати як сукупність відомостей про доцільне застосування методу в конкретних умовах.

Важливим компонентом методіки, що головним чином і визначає її специфіку, виступає процедура. Процедура – це певна послідовність певних дій. У психологічних дослідженнях першочергово зважають на дії на етапі збору даних про об'єкт, тобто емпіричні дії, що безпосередньо

стосуються об'єкта, який вивчають. Методи обробки й інтерпретації теж містять процедурний аспект, який алгоритмізує обчислення і пояснення. Процедура в складі методіки зазвичай чітко оформлюється у вигляді відповідних описів і приписів. І в цьому сенсі її можна визначити як офіційно встановлений порядок дослідницьких дій.

Отже, у сукупності розглянутих категорій відображається багаторівневість пізнавального процесу. У цій системі методологія втілює стратегічний рівень (найвищий за всеосяжністю, узагальненістю рівень організації пізнавального процесу, на якому визначаються загальний задум і кінцева мета усієї акції). У методі реалізується проміжний, тактичний рівень пізнання (середній за всеосяжністю, узагальненістю рівень організації пізнавальних дій, на якому розробляються вказівки щодо оперативного виконання стратегічних задумів). Методіка становить оперативний рівень пізнання (найнижчий за всеосяжністю, узагальненістю рівень організації пізнавального процесу через практичне виконання акцій і заходів, визначених на стратегічному й тактичному рівнях, шляхом виконання конкретних дій та конкретних операцій).

Для науки основне призначення методологічного знання полягає в тому, що воно виконує функцію рефлексії, тобто функцію інтелектуального засобу, що дозволяє вченому або практику вийти в позицію рефлексії та усвідомити свої пізнавальні засоби й адекватність їх застосування.

Розрізняють два види методологічного знання – дескриптивну і нормативну методологію.

Дескриптивною методологією називають дослідження, що мають характер ретроспективного аналізу вже здійснених процесів наукового пізнання. Навіть коли ми здійснюємо вибір і обґрунтування напряму наукового дослідження, ми спираємося на рефлексію раніше пройденого шляху до знання. Методологічний аналіз раніше пройдених етапів розвитку науки здійснює низку функцій для розвитку наукового пізнання, а саме:

1. Каталізація, стимулювання процесу наукового пізнання. Ця функція методологічного знання здійснюється шляхом критичного осмислення ідей, наявних у культурі, аналізу чинних наукових теорій і концепцій.

2. Організація і структуризація наукового знання як цілісного завдяки його інтеграції та синтезу, розроблення загальнонаукових засобів і форм пізнання загальнонаукових понять, категорій, методів, підходів, а також унаслідок виокремлення філософсько-світоглядних принципів пізнання.

3. Формування стратегії розвитку науки, оцінювання перспективності певного наукового напряму. Ця функція методологічного знання

стає особливо важливою під час планування міждисциплінарних досліджень.

Процес психологічного дослідження складається з таких етапів: *підготовки, збирання, обробки та інтерпретації фактичних даних, формулювання висновків*.

На підготовчому етапі вивчають стан досліджуваної проблеми, проводять попередні спостереження, бесіди, анкетування, визначають мету й завдання дослідження. Важливим елементом цього етапу стає гіпотеза – уявлення про очікуваний результат дослідження. Усі вихідні аспекти зумовлюють планування дослідження, вибір контингенту і кількість піддослідних, місця та часу проведення дослідів, технічне оснащення, отримання попередніх експериментальних даних, форми протоколів, план кількісної (статистичної) та якісної обробки й інтерпретації даних.

На етапі збирання фактичних даних використовуються емпіричні методи (експеримент, спостереження, тестування, бесіди тощо). Експериментальні дані фіксуються в протоколі, що має бути достатньо повним, містити реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей. Етап обробки даних передбачає кількісний та якісний аналіз і синтез зафіксованих даних.

На завершальному етапі дослідження здійснюють інтерпретацію даних і формулювання висновків, встановлюють їх відповідність чи невідповідність вихідній гіпотезі, виявляють нові питання та проблеми, на підставі яких формується програма дослідження.

Відповідно до етапів психологічного дослідження доцільно розрізнити чотири групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних, інтерпретаційні методи (Rybalka, 2017).

Організаційні методи охоплюють порівняльний метод, який реалізується зіставленням груп піддослідних, що відрізняються за віком, видом діяльності тощо; лонгітюдний метод, який виявляється в багаторазових обстеженнях тих самих осіб протягом тривалого часу; комплексний метод, коли той самий об'єкт вивчають різними засобами різні представники різних наук, що дає змогу з різних боків характеризувати особистість.

До групи *емпіричних методів* належать: спостереження і самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести,

анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів діяльності; біографічний метод; трудовий метод.

Методи обробки даних – це кількісні та якісні методи. До кількісних методів належать, наприклад, визначення середніх величин та міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць тощо. Якісний метод передбачає аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизацію та порівняння з результатами інших досліджень.

До *інтерпретаційних методів* належать генетичний метод аналізу психологічних даних у процесі розвитку – з виокремленням стадій, критичних моментів, суперечностей тощо, а також структурний, системний метод, який передбачає встановлення зв'язків між усіма психічними якістьми індивіда. Останній полягає у реалізації особистісного підходу, коли всі психічні властивості розглядаються у цілісній системі.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в систематизації знань та аналізі закономірностей розвитку психологічної науки, її загальної теорії, загальних принципів особистісного, діяльнісного та системного підходів у психології та їх базових категорій, принципів і проблем.

Висновки

Вивчення методології психологічної науки для будь-якого психолога є актуальним і вкрай необхідним. Сучасна психологія є строкатою картиною різноманітних, інколи важко сумісних, а часто і взаємозаперечних теорій та підходів. Методологічне знання потрібне для проведення змістовного аналізу різнорідних теорій і концепцій, пошуку ідей, якими одна теорія або концепція може вдало доповнити іншу, для зіставлення понятійних систем, що використовуються різними теоріями.

Отже, сучасна наукова психологія має у своєму розпорядженні широкий арсенал методів активного дослідження, пізнання та впливу на психіку людини, щоб допомогти їй у складних умовах нинішнього напруженого, динамічного життя.

REFERENCES

- Asmolov, A.G. (2002). *Po tu storonu soznaniia: metodologicheskie problemy neklassicheskoy psikhologii* [On other side of consciousness: methodological problems of nonclassical psychology]. Moscow: Smysl [in Russian].
- Lomov, B.F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psikhologii* [Methodological and theoretical problems of psychology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- Nolen-Hoeksema, S., Fredrickson, B., Loftus, G., & Lutz, C. (2014). *Introduction to Psychology*, 16, 752.

- Panok, V. (2019). Protsesy syntezy v psykhologii [Processes of synthesis in psychology]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho univarsytetu imeni H.S. Skovorody, Bulletin of the Kharkov National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda*, 60, 25-54. doi: <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.60.02> [in Ukrainian].
- Rubinshtein, S.L. (2007). *Osnovy obshchey psikhologii [Bases of general psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Rybalka, V. (2017). Fenomen osobystosti yak subiekta liderskoi diialnosti u klasychnykh tvorakh psykhologiv i pedahogiv Kharkivshchyny [Phenomenon of personality as a subject of leader activity in classic works of psychologists and teachers of Kharkiv Region]. *Lider. Elita. Suspilstvo, Leader. Elite. Society*, 1, 144-154. doi: <https://doi.org/10.20998> [in Ukrainian].
- Rybalka, V.V. (2017). *Metodolohichni problemy naukoivoi psykhologii [Methodological problems of scientific psychology]*. Kyiv: IPOOD NAPH Ukrainy [in Ukrainian].
- Semychenko, V. (2016). Teoretyko-metodolohichni problemy suchasnoi psykhologii [Theoretical and methodological problems of modern psychology]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho univarsytetu, Bulletin of the National Aviation University*, 9, 141-152. doi: 10.18372/2411-264X.9.12423 [in Ukrainian].
- Smirnov, S.D. (1985). *Psikhologiya obraza: problema aktivnosti psikhicheskogo otrazneniia [Psychology: problem of activity of psychical reflection]*. Moscow: Mosc. un-t [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. М.: Смысл, 2002. 480 с.
- Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984. 444 с.
- Nolen-Hoeksema S., Fredrickson B., Loftus G., Lutz C. *Introduction to Psychology*. 2014. Edition 16. 752 p.
- Панок В. Процеси синтезу в психології. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2019. Вип. 60. С. 25–54. (Серія «Психологія»). doi: <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.60.02>.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер. 2007. 713 с.
- Рибалка В. Феномен особистості як суб'єкта лідерської діяльності у класичних творах психологів і педагогів Харківщини. *Лідер. Еліта. Суспільство*. 2017. № 1. С. 144–154. doi: <https://doi.org/10.20998>.
- Рибалка В. В. Методологічні проблеми наукової психології: посібник. Київ: IPOOD НАПН України, 2017. 144 с.
- Семиченко В. Теоретико-методологічні проблеми сучасної психології. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2016. № 9. С. 141–152. doi: 10.18372/2411-264X.9.12423.
- Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. М.: Моск. ун-т, 1985. 233 с.

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2019

Kazmirenko V. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow, Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1473-5959>;

Davydova O. – Ph.D in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1349-3997>;

Pavlenko N. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow, Leading Specialist of the Department of Organization Scientific Activity and Protection of Intellectual Property Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7048-2787>

Methodological Foundations of Psychological Knowledge

*The results of the analysis of the sources of psychology are presented, which showed that there were and there are many areas and schools in psychology that used various **methodological** foundations and principles for constructing psychological knowledge. It is noted that despite significant disagreements between these areas, schools, concepts, there is a certain similarity between them – their creators strive to one degree or another for a scientific, objective knowledge of mental reality. The **purpose** of the article is the formation of a system of knowledge about the theoretical and methodological foundations of psychology – the most important initial theoretical positions, positions and their essence, which underlie the construction of psychological research and interpretation of its results. The **scientific novelty** is the systematization of knowledge and analysis of the laws of development of psychological science and its general theory, the general principles of a personal, activity and system approach in psychology and their basic categories, principles and problems. It is proved that in its methods, psychology is significantly different from other sciences, therefore, in the creation of its methodological tools,*

*psychological science relies on certain methodological principles, which necessarily determine the requirements for the construction and use of psychology methods, namely: objectivity, genetic approach, systematicity, personality approach, individualization, unity of theory and practice. The article discloses the initial principles of the general psychological theory of activity, namely: the principle of objectivity, the principle of the systematic organization of units of activity, the principle of determination of mental reflection of the place of the reflected object in the structure of activity, the principle of the adaptive nature of human activity. It is noted that in the general array of psychological studies that are carried out in line with the systemic approach, two ultimate branches of the systemic approach are embodied: specifically syncretic and abstract-analytical. A detailed description of methods that are classified by degree of generality into general, general scientific and private is carried out. It is noted that for science, the main purpose of methodological knowledge is that it performs the function of reflection, that is, the function of an intellectual means that allows a scientist or practitioner to enter the position of reflection and become aware of their cognitive means and the adequacy of their application. The process of psychological research consists of a number of stages: preparation, collection, processing and interpretation of evidence, formulation of **conclusions**. According to the stages of psychological research, it is advisable to distinguish the following four groups of methods: organizational, empirical, data processing methods, interpretation methods.*

Keywords: methodology; scientific approach; methodological principle; method of psychology; psychological methodology; stages of psychological research.